

استاد معتمدنژاد و مطالعات انتقادی در ارتباطات

● امید علی مسعودی
● دانشجوی دوره دکترای علوم ارتباطات

اهمیت مطالعات انتقادی، پس از جنگ جهانی دوم در کشورهای پیشرفته و جهان سوم، دوچندان شد زیرا اگر در جامعه‌ای تفکر انتقادی به عنوان بستر فکری پذیرفته نشده باشد، زمینه لازم برای شکل‌گیری فرایند نقد نیز فراهم نمی‌شود.

تفکر انتقادی، شیوه‌ای است که با به کارگیری آن می‌توان خود را از انقیاد سلطه و هدایت پذیری شبانی و قبیله‌ای در جامعه رها کرد تا استفاده از عقل برای یافتن حقیقت و حل مسائل؛ جایگزین سلطه‌پذیری و هدایت‌شسانی شود.

بی‌گمان اندیشه پردازان و راویان آن‌ها سهم زیادی در رواج و به کارگیری تفکر انتقادی از قرن پانزدهم میلادی تاکنون داشته‌اند. شرایط سلطه‌گریزی در جامعه ایران پس از انقلاب اسلامی، بستر مناسبی برای طرح تفکر انتقادی در عرصه‌های گوناگون فراهم کرد. در عرصه ارتباطات اجتماعی طراحی و پیشگام مطالعات انتقادی استاد دکتر کاظم معتمدنژاد است که از ۱۷ سال پیش طی یک سخنرانی، فضای تازه‌ای برای شناخت مطالعات انتقادی در علم ارتباطات ایجاد کرد.

در این نوشتار ابتدا به اهمیت مطالعات انتقادی پرداخته و سپس شیوه‌های استاد معتمدنژاد را در طرح مباحث مطالعات انتقادی بررسی خواهیم کرد.

۱- اهمیت مطالعات انتقادی

مطالعات انتقادی از غرب دوره جدید یعنی از قرن پانزدهم تا شانزدهم آغاز می‌شود. در چنین دورانی شیوه خاصی از تفکر، سخن گفتن و نیز مناسبات تازه‌ای در روابط فرد با جامعه، با فرهنگ و دیگران به وجود آمد که این همه را باید به درستی نگرش انتقادی (۱) نامید. بر اساس باورهای کلیسا، هر فردی از ابتدا تا پایان زندگی و حیاتش باید زیر نظر حکومت باشد، به سخن دیگر فرد باید اجازه دهد به وسیله کسی که اطاعتش را در حالتی تام تمام و مورد به مورد پذیرفته است، رستگار شود.

نباید فراموش کرد آنچه در کلیسای یونانی قرن‌ها technon teche و در کلیسای روحی arsantium گفته می‌شد، دقیقاً هدایت و جدان و فن حکومت کردن بر انسان‌ها بود، فن حکومت کردن در قرن پانزدهم و درست پیش از نهضت اصلاح‌طلبی دینی، به طرز انفجاری گسترش یافت، نخست نوعی جابجایی نسبت به منبع دینی آن رخ داد که به بیرون آمدن فن حکومت کردن از دست کشیشان (atizon laici) انجامید، بدین معنا که مضمون فن حکومت کردن بر انسان‌ها و روش‌های آن در جامعه مدتی گسترش یافت و سپس، در معنای دوم، فن حکومت کردن به قلمروهای مختلفی چون حکومت بر کودکان، فقیران، خانواده، سپاهیان، شهرها و حتی تن و ذهن آدمی تسری یافت.

می‌توان پذیرفت، چگونه حکومت کردن، از پوشش‌های بنیادین قرن پانزدهم یا شانزدهم این پرسش که در زیر مجموعه خود، همه فنون حکومت کردن از جمله فن آموزش، فن سیاست و فن اقتصاد را شامل می‌شود، همواره کارکردی دوسویه دارد و در درون خود پرسش دیگری را شکل می‌دهد که با عنوان "چگونه نباید حکومت شود؟" متجلی می‌شود (۲).

بدین ترتیب پایه‌های تفکر انتقادی را باید در نپذیرفتن حکومت و سلطه غیر عقلانی جستجو کرد. در این تفکر، منتقد از نوعی اندیشه متکی به خود، ساختار خود و خارج از دایره سلطه‌پذیری بهره می‌برد. اندیشه متکی به خود انسان را وارد فعالیت اجتماعی می‌کند؛ تئوری انتقادی از این جا آغاز کرد که انسان‌ها برای آن که موضوع دانش اجتماعی واقع شوند، اساساً برای این که بتوانند به خود و به محیط خود دانش پیدا کنند، باید وجود داشته باشند و برای آن که وجود داشته باشند، باید شرایط هستی خود را تولید و باز تولید کنند. بنابراین

انسان‌های بایست برای تولید و باز تولید شرایط هستی‌شان وارد فعالیت اجتماعی شوند. این فعالیت اجتماعی (یا براتیک) که آمیزه‌ای به هم پیوسته از عمل انسان‌ها، از روابطی که شیرازه‌ی این اعمال است و از نشانه‌هایی که این روابط را ممکن می‌سازد. چیزی است عینی، نه آگاهی در معنای ذهنی (سوئیژکتیو) آن^(۳).

حضور گسترده مردم در نفی حکومت سلطه و پیروزی انقلاب اسلامی، در عمل و نه در تئوری، زمینه را برای پذیرش تفکر انتقادی در جامعه انضباطی آماده کرد و استاد اندیشمند دکتر معتمدنژاد در چنین قضایی با بحث‌های عالمانه خود این زمینه را در میان دانشجویان علم ارتباطات بیش از پیش آماده کرد. نوآوری استاد، پایه‌های نقد علمی در حوزه ارتباطات اجتماعی را مستحکم‌تر ساخت و با همت او بود که دهها مقاله علمی توسط شناگردانش در این حوزه انتشار یافت و سنت انتقادی را در ایران و در رشته ارتباطات بنیاد گذاشت و دوام و قوام بخشید.

۲- استاد معتمدنژاد و مطالعات انتقادی

مسلم است که مباحث طرح شده از سوی استاد معتمدنژاد در باب مطالعات انتقادی در ارتباطات بر حسب ضرورت و اهمیت بوده است، همچنان که استاد به این ضرورت‌ها و البته نارضایتی‌اش در ناتمام ماندن کارها اشاره می‌کنند.

من از کتاب هایم راضی نیستم! کتاب‌های من در واقع قبلاً جزوه‌های درسی بوده و به تدریج تهیه شده و بسیاری از کتاب‌هایم نیز چاپ نشده و ناتمام مانده است. زیرا در طول زمان خدمت دانشگاهی ما گاهی اوقات احساس می‌کردم که ضروری است درس جدیدی داده شود و کسی نیست آن را تدریس کند و من آن درس جدید را برعهده می‌گرفتم و درباره آن مقاله و جزوه می‌نوشتم. برخی را به صورت کتابم در آوردم و بسیاری از آن‌ها ناتمام ماند (...). این کتاب‌ها هم از روی ناچاری کتاب‌های درسی شده چون ماخذ دیگری وجود نداشت. کارهای زیادی دارم که هنوز آن‌ها را چاپ نکرده‌ام.

مطالعات انتقادی در ارتباطات نیز از جمله درس‌های جدیدی بود که استاد به دلیل ضرورتی که احساس می‌کردند در دو مقطع کارشناسی ارشد و دکتری ارتباطات دانشگاه علامه طباطبائی دایر شد. شکل‌گیری حرکت استاد، شیوه‌های طرح مباحث و انتظارات استاد از دانشجویان برای بومی‌کردن تفکر اقتصادی گرچه بحث متولی است اما تلاش خواهیم کرد آن را به اختصار بیان کنیم.

الف- شکل‌گیری حرکت استاد

نخستین حرکت استاد معتمدنژاد برای طرح مباحث مطالعات انتقادی در ارتباطات، ایراد یک‌سخنرانی بود. در آن زمان رشته مستقلی با نام ارتباطات اجتماعی در دانشگاه‌ها وجود نداشت و تنها دانشکده ارتباطات کشور نیز ۹ سال در خاموشی تعطیلی فرورفته بود.

اکنون نیز پس از ۱۷ سال هم مباحث مطالعات انتقادی دچار دگرگونی و چالش‌های تازه شده است و هم دوران فترت ارتباطات اجتماعی به سر آمده است و پس از ربع قرن در سایه تلاش‌ها و کوشش‌های استاد معتمدنژاد، رویش دوباره و البته پر بارتر دانشکده علوم ارتباطات را شاهد هستیم. دکتر معتمدنژاد اخیراً درباره شکل‌گیری حرکت خود در طرح مطالعات انتقادی نوشته‌اند.

زمانی که برای نخستین بار در ایران، در حدود ۱۷ سال پیش مطالعات انتقادی در ارتباطات طی یک سخنرانی در مرکز تحقیقات صدا و سیما (آبان ماه ۱۳۶۶، نوامبر ۱۹۸۷) معرفی شد، این

مطالعات در اوج پیشرفت بودند و به ویژه مطالعات انتقادی اقتصادی سیاسی ارتباطات درباره سلطه فرهنگی و ارتباطی جهان سرمایه‌داری از طریق کمپانی‌های فراملی عظیم مطبوعاتی، سینمایی، تلویزیونی و تبلیغاتی، چشم‌انداز گسترده‌ای داشتند. در سال‌های بعد، به تدریج بر اثر رویدادها و دگرگونی‌های مختلف جهانی، چالش‌های تازه‌ای در برابر گسترش مطالعات انتقادی در ارتباطات، پدید آمدند^(۴).

متن سخنرانی دکتر معتمدنژاد در ۱۶ دی ماه ۱۳۶۶ توسط واحد تحقیقات اجتماعی و ارزشیابی برنامه‌های صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران، به صورت جزوه پلی‌کپی منتشر شد و بعداً با اصلاحات مختلفی به صورت مقاله و با عنوان "مطالعات انتقادی در ارتباطات جمعی" در شماره ۱۶ سال سوم فصلنامه رسانه در بهار ۱۳۷۱ منتشر شد. علاوه بر تقریرات استاد در دوره‌های کارشناسی ارشد و دکترای؛ در بهار امسال (۱۳۸۳) استاد با طرح مباحث تازه‌ای پیرامون چالش‌های تازه‌ای که پیش روی مطالعات انتقادی در ارتباطات پدید آمده است مقاله‌ای با عنوان "چالش‌ها و چشم‌اندازهای مطالعات انتقادی در ارتباطات" نوشتند که حائز اهمیت فراوان است.

ب- شیوه‌های بیان استاد

به نظر می‌رسد به دو دلیل اساسی، یکی نو بودن مباحث و دیگری عدم دسترسی افراد به منابع اصلی و دلیل سومی که ناشی از دو دلیل فوق باید به حساب آید، یعنی به دلیل پیچیده شدن مباحث، استاد به ساده‌گویی و خلاصه‌گویی مطالب روی آورده‌اند. استاد برای آسان شدن بحث، مطالب خود را با یک مقدمه و سه بخش متمایز آرایه کرده‌اند که شامل مباحث زیر است:

۱- مطالعات و تحقیقات تجربی

۲- مطالعات و تحقیقات انتقادی

۳- بازنگری مطالعات و تحقیقات ارتباطی غربی در سطح جهانی: مقابله با آیدئولوژی‌های امپریالیسم ارتباطی "استاد در مقدمه یادآور می‌شوند:

"برای شناخت بهتر مطالعات و تحقیقات جدید ارتباط اجتماعی، که در سال‌های اخیر جنبه‌های انتقادی گسترده‌تری پیدا کرده‌اند، باید سوابق تاریخی بررسی‌های مربوط به وسایل ارتباط جمعی را یادآور شد.

بدین منظور، پس از اشاره به نخستین مطالعات غیر منظم درباره نقش مطبوعات در جوامع جدید، چگونگی و علل پیدایش و گسترش روش‌های خاص مطالعه و تحقیق در مورد آثار پیام‌های ارتباطی بر مخاطبان- که در واقع، روش حاکم غربی بر مطالعات تخصصی ارتباطی است، مطرح می‌شوند و سپس با ذکر مشخصاتی از این گونه مطالعات و تحقیقات تجربی، سیری در مطالعات و تحقیقات جدید انتقادی غربی صورت می‌گیرد و به دنبال آن دیدگاه‌های انتقادی تازه جهانی و به ویژه مقابله جویی جهان سوم با سلطه بین‌المللی امپریالیسم ارتباطی، بررسی می‌گردند.^(۵)

با چنین مقدمه‌ای، ادامه بحث به خلاصه‌گویی سوابق مطالعات و اشاره مختصر به دیدگاه‌های متفکران تجربی و اقتصادی می‌پردازد. در برخی موارد استاد فقط به ذکر نام کتاب‌های اندیشمندان و عناوین تحقیقاتشان بسنده می‌کند و در پاره‌ای مواقع فقط به ذکر نام‌های محققان می‌پردازد و شرح بیشتر را به مطالعات بعدی خواننده و محقق مطالعات انتقادی وامی‌گذارد. بیشترین مباحث پیرامون اندیشه انتقادی در مکتب فرانکفورت است و البته پس از ۱۷ سال استاد در مقاله چالش‌ها و چشم‌اندازهای مطالعات اقتصادی در ارتباطات با دوری‌گزینی از

فشرده‌گویی‌های آغاز راه به نحو مفصل‌تری مکتب مطالعات فرهنگی را معرفی می‌کند. بی تردید در سایه مباحث استاد دکتر معتمدنژاد بود که اکنون منابع ارزشمند دیگری چون کتاب ارزشمند مطالعات انتقادی در ارتباطات، ارتباطات، تاریخچه و نظریه در آمریکا، اثر هانوهارت^۶ و مطالعات فرهنگی بریتانیا اثر گرام ترنر^۷ در دسترس دانشجویان و محققان قرار گرفته است و آنها می‌توانند به تفصیل آنچه را که استاد به اجمال گفته‌اند، دریابند.

ج- انتظارات استاد معتمدنژاد

طرح مباحث مطالعات انتقادی توسط استاد معتمدنژاد به خصوص تاکید همواره ایشان بر سلطه امپریالیسم رسانه‌ای و اقتصاد سیاسی رسانه‌ها، بیانگر انتظار است استاد از دانشجویان و محققان برای رهایی از سلطه و انقیاد کلیساهای نوین (شرکت‌های چند ملیتی) بر جریان اطلاع رسانی و وسایل ارتباط جمعی در قرن بیست و یکم است.

به همین منظور استاد معتمدنژاد در کنار آشنا کردن دانشجویان با مباحث مطالعات انتقادی در دانشگاه‌های غرب همواره آنها را به بحث و بررسی و نمودن اندیشه منتقدان متفکر ایرانی فرامی‌خواند. استاد معتمدنژاد همواره دلبستگی‌هایشان را نسبت به بررسی اندیشه‌های انتقادی شخصیت‌های متفکری همچون؛ سید جمال‌الدین اسدآبادی، جلال‌الدین، دکتر علی شریعتی، فرانکس فانون و حتی حضرت امام خمینی (ره)، ابراز داشته‌اند و این همه تنها یک تفسیر و تبیین نزد دانشجویان دارد و آن بومی‌سازی اندیشه‌های انتقادی و استفاده از اندیشه ملی و مذهبی در فرهنگ ایرانی و اسلامی کشورمان است.

با امید و آرزوی سلامتی برای استاد دکتر معتمدنژاد امیدواریم. از میان کارهای ناتمام ایشان کتاب مطالعات انتقادی در ارتباطات ایشان هر چه سریعتر به زیور طبع آراسته شود تا بتوان جامع‌تر و دقیق‌تر درباره آن سخن را به انجام رساند.

پیوست‌ها:

۱- Critical attitude

۲- پریس تئزلی، «میزان‌نگار انتقادی بر هنر و ادبیات، می‌اندیشم پس نقد می‌کنم»، روزنامه جام جم،

پنجشنبه ۲۸ آبان، شماره ۱۲۹۹، ص. ۶.

۳- حسین علی‌بهاهری، «گفت و گو با استاد علوم ارتباطات ایران دکتر کاظم معتمد نژاد، چهل سال

تدریس تحلیلی و پژوهش». فصلنامه نمایه پژوهش سال ششم، بهار و تابستان ۱۳۸۱، شماره ۲۱-۲۳،

ص. ۲۸.

۴- دکتر کاظم معتمد نژاد، چالش‌ها و چشم‌اندازهای مطالعات انتقادی در ارتباطات، فصلنامه

رسانه، سال پانزدهم، شماره ۱، بهار ۱۳۸۱، شماره پیاپی ۵۷، ص. ۲۹.

۵- دکتر کاظم معتمد نژاد، مطالعات انتقادی در ارتباطات اجتماعی (جزوه پیل کپی)، واحد تحقیقات

اجتماعی و ارزشیابی برنامه‌های صدا و سیما جمهوری اسلامی ایران، ۱۶ دی ماه ۱۳۶۶، ص. ۲.

Hanno hardt "1- Critical Communication Studies" in "Communication history theory in"

London New York: Routledge Press 1992." (american

۶- 2002. "1- Grame Turme Britiish Cultural Studies" London New York Routledge Press'

جامعه فارغ التحصیلان علوم ارتباطات هم آمد

همزمان با روز گرامیداشت دکتر کاظم معتمدنژاد جامعه فارغ التحصیلان علوم ارتباطات دانشگاه علامه طباطبائی نیز اعلام موجودیت کرد و این انجمن صنفی بوده و هدف از تاسیس آن تقویت بنیان‌های حرفه‌ای این رشته، ایجاد همگرایی بین اعضا، اشتغال‌زایی و کارآفرینی برای اعضا و تعامل با دانشگاه در جهت بسط دانش ارتباطات در ایران است. هیات موسسه جامعه، از فارغ التحصیلان تمامی رشته گرایش‌های روزنامه‌نگاری، روابط عمومی و علوم ارتباطات اجتماعی در تقاطع کارشناسی، کارشناسی ارشد و دکترای این دانشگاه خواست تا برای شرکت در نخستین جلسه مجمع عمومی مشخصات خود را از طریق نشانی الکترونیک [sacg; soht.com](mailto:sacg;soht.com) یا تله فکس ۸۹۵۹۰۸۴ به دبیرخانه جامعه واقع در خیابان وصال شیرازی، پلاک ۱۰۶، واحد ۱۰ ارسال کنند.

سایت اینترنتی همیشه استاد

سایت اینترنتی همیشه استاد در نکوداشت دکتر کاظم معتمدنژاد راه اندازی شد.

این سایت که توسط جمعی از دوستانان پروفسور معتمدنژاد راه انداز شده، کوششی است به بهانه بزرگداشت استاد با هدف تجلیل از ایشان، معرفی آثار و ایجاد مرجع دسترسی به مطالب و نوشته‌های موجود در اینترنت در این سایت مجموعه‌ای از گفت و گوها، مقالات، گزارش و نوشته‌های دکتر معتمدنژاد در دسترس علاقه‌مندان قرار می‌گیرد. سایت همیشه استاد در بردارنده شش بخش زندگینامه، آثار، گفت و گو، مقالات، عکس و اخبار بزرگداشت طراحی شده است.